

De Nederlandse natuurbeschermingsbeweging: continu en dynamisch

Inleiding

Het laatste decennium lijkt de natuurbeschermingsbeweging een verandering door te maken. Via de media bereiken ons opeens uitdagende beloften over de toekomst van de natuur. De aanleg van nieuwe natuurterreinen zou leiden tot de terugkeer van in ons land uitgestorven diersoorten en andere 'spannende' vormen van oernatuur. Het is vooral het Wereld Natuurfonds die zich sterk maakt voor het creëren van deze 'nieuwe natuur', maar ook verschillende overheden en landschapsarchitecten spelen een actieve rol. Het is niet voor het eerst dat de natuurbeschermingsbeweging haar koers verlegt. De toevoeging van het begrip 'milieu' aan het vocabulaire van de natuurbeschermers in de jaren zeventig was waarschijnlijk minstens zo fundamenteel, zo niet fundamenteler dan de recente koerswijziging.

De betekenis van natuurbescherming en van natuur is dus in de loop van de tijd veranderd. Meestal wordt de achteruitgang van de natuur hiervoor als oorzaak gezien. De sociale samenstelling van de beweging lijkt echter ook een belangrijke factor te zijn geweest. In dit artikel wordt hierop ingegaan: hoe veranderde de natuurbeschermingsbeweging in inhoudelijk en sociaal opzicht en hoe was de relatie hiertussen? Verder zal de vraag worden gesteld hoe ondanks deze veranderingen de natuurbescherming toch als een eenheid kon opereren.¹

De beginfase van de natuurbeschermingsbeweging: landgoed-natuur

Aan het eind van de vorige eeuw werd voor het eerst inhoud en vorm gegeven aan natuurbescherming. Toen ook zou voor het eerst van een beweging gesproken kunnen worden. Het was een heterogeen gezelschap waarin zich onder meer natuurhistorici, veelal onderwijzers, landgoedeigenaren, bosbouwers, landbouwers, adellijke heren en dames, zakenlieden en professionele natuuronderzoekers bevonden.² Maatschappelijk was er ook een gemeenschappelijk kenmerk: het waren over het algemeen mensen van goede stand. In 1905 kwam er structuur in dit gezelschap toen de *Vereni-*

ging tot *Behoud van Natuurmonumenten in Nederland* (kortweg Natuurmonumenten) werd opgericht. In het bestuur van de vereniging vinden we de genoemde achtergronden terug. Alleen de landbouwers ontbraken.

Aanvankelijk speelde in de argumentatie voor natuurbehoud de zorg om het behoud van het evenwicht in de natuur een rol. Later ging het, zoals voorman Thijssen het uitdrukte, om de *'onaantastbaarheid' of de 'ongerepteheid' van de natuur*.³ Het officiële doel van de nieuwe vereniging was het behoud van 'alle merkwaardige deelen van den Nederlandsche bodem, alle in Nederland levende merkwaardige dieren, planten en levensgenootschappen, alsmede belangrijke overblijfselen van voorhistorische menschelijke werkzaamheid, welke door uitbreiding der cultuur of andere oorzaken dreigen verloren te gaan'.⁴ De nadruk lag echter vooral op het verdwijnen van bepaalde vogels en hogere planten. Dat juist hieraan de meeste aandacht werd besteed had onder meer te maken met het bestaan van de Nederlandse Botanische Vereniging en de Nederlandse Ornithologische Vereniging, wier leden zich hiervoor actief in zetten.⁵ Hiernaast vreesde men voor de teloorgang van het Nederlands erfgoed, in de vorm van landgoederen en de 'woeste gronden' in het oosten en zuiden van het land. De belangrijkste activiteit van Natuurmonumenten was het aankopen van natuurterreinen. In deze terreinen werd het beheer van voor de aankoop voortgezet. Er werd dus bijvoorbeeld riet geoogst, gevist, hout geteeld en gejaagd. Aankoop en beheer pasten goed in het referentiekader van veel bestuursleden. Voor hen was het bezit van landgoederen een bekend gegeven, zoals voor de eerste voorzitter, de bioloog Oudemans, en de penningmeester, de assuradeur en jurist Van Tienhoven.

De doelstelling 'natuurbeschermen' kreeg hiermee een specifieke betekenis: het aankopen van gebieden, vaak landgoederen, en het continueren van het beheer zoals dat plaatsvond, voorzover dat het voortbestaan van vogels, planten en cultuurgoed niet in gevaar bracht. Gezien de achtergrond van de natuurbeschermers, de doelen, de aankooppolitiek en het beheer zouden we in deze fase van 'landgoed-natuur' kunnen spreken.

Uitbouw van de beweging: half-natuur en landschap

In de jaren dertig brak een nieuwe fase aan voor de natuurbescherming, waarin de bovengenoemde praktijk⁶ van 'landgoed-natuur' op verschillende manieren ter discussie kwam te staan. De meest zichtbare verandering was de manier waarop natuurbeschermers de niet-stedelijke gebieden tegemoet traden. Minstens zo belangrijk en even controversieel was de verandering in het beheer van de eigen terreinen. In beide discussies was een van de

centrale vragen in hoeverre natuurbescherming, en vooral de doelstelling om ongerepte natuur te beschermen, verenigbaar is met menselijke activiteiten, zoals het beheer in de landgoederen, landbouw en recreatie.

Half-natuur en het beheer

De discussie over het beheer van de eigen natuurterreinen⁷ startte in de jaren dertig toen duidelijk was geworden hoe lastig het was de verschillende doelen van de natuurbescherming te combineren: rendabel exploiteren van natuurterreinen, een zo groot mogelijke variatie aan planten en dieren en een ongestoorde ontwikkeling van de natuur. Dat laatste zou onherroepelijk het verdwijnen van verscheidene planten- en diersoorten betekenen. Immers, als bijvoorbeeld heide niet door mensen wordt beheerd, komt er bos. Veel esthetisch ingestelde natuurhistorici zouden dit betreuren, maar voor verscheidene biologen en een groep jonge natuurhistorici was ongestoorde ontwikkeling nu juist de kern van natuurbescherming. Financiële beheerders en bosbouwers hadden op hun beurt helemaal geen problemen met economisch beheer.

Na een ingenieuze interventie van de jonge plantensocioloog Westhoff ontstond er een vorm van overeenstemming tussen deze groepen. Zijn oplossing was om voor verschillende typen natuur(terrein) een eigen beheer vast te stellen, afhankelijk van de ontwikkeling van de plantengroei. Voor een gering aantal terreinen was naar zijn idee menselijk ingrijpen taboe, daar moest de natuur zijn gang kunnen gaan, maar voor de meeste natuurreservaten gold dat niet. Westhoff was speciaal geïnteresseerd in de zogenaamde blauwgraslanden, graslanden in agrarisch beheer die veel voorkwamen maar door de veranderingen in de landbouw dreigden te verdwijnen. Deze mens-afhankelijke natuur doopte Westhoff half-natuur, en voor het beheer door natuurbeschermers nam hij de term natuur-techniek over van Natuurmonumenten-voorzitter Van Tienhoven.

Het succes van Westhoffs interventie werd in sterke mate bepaald door zijn goede banden met de meeste discussianten, de jonge natuurhistorici, de praktische beheerders en de biologen. Hij wist allen er van te overtuigen dat zijn oplossing aansloot bij hun doelstellingen. Bovendien slaagde hij erin een centrale positie in de discussie te krijgen en werd hij de eerste biologisch adviseur voor het natuurbeheer. Ook was hij de grondlegger van wetenschappelijke natuurbeheersafdelingen, bij de particuliere en de overheidsnatuurbescherming. Kortom, hij wist een brug te slaan tussen de verschillende vleugels van de natuurbescherming, gaf er een sociaal-institutionele vorm aan en formuleerde concrete aanwijzingen voor het beheer.

Het idee van ongerepte natuur bleef dus bestaan, maar door mensen beheerde natuur was nu ook een officieel erkend beginsel geworden. In con-

creto werd de 'landgoed-natuur' gedifferentieerd en aangevuld, waarbij er veel ruimte kwam voor klassiek agrarische 'half-natuur'. Zo werd het blikveld van de natuurbeschermers verruimd.

De ontdekking van de landelijke gebieden

Het ideaal van een ongerepte natuur kwam ook ter discussie te staan toen de natuurbeschermers zich intensiever bezig gingen houden met de nog niet in natuurreservaten bewaarde natuur. Een van de oorzaken was de toegenomen schaal van de ontginningen in het kader van de werkverschaffing. Het was ondoenlijk de vele woeste gronden die zo verdwenen op te kopen. Door de ontginningen kwam men veel vaker tegenover anderen te staan, vooral tegenover ontginningsmaatschappijen en landbouworganisaties. Verder richtten de natuurbeschermers zich door de opkomende recreatie in sterkere mate op het in cultuur gebrachte deel van het landelijk gebied, en daarmee op andere vormen van natuur. Men kwam meer op het terrein van min of meer verwante organisaties, zoals de sterk groeiende ANWB en het Nederlands Instituut Voor Stedebouw (NIVS). Dit alles vroeg om bezinning op doelen en activiteiten van de natuurbeschermers.

De oprichting van de Contact Commissie inzake Natuurbescherming (CC) in 1932 was een afspiegeling van deze ontwikkelingen. Deze commissie bundelde vele organisaties op het gebied van natuurstudie, biologie, monumentenzorg en recreatie, waaronder de ANWB en Natuurmonumenten.⁸ Het was zoals in de oprichtingsvergadering werd vastgesteld *'een kring van deskundigen, die een bepaalde tak van weten of een bepaalde sfeer van belangen vertegenwoordigen'*.⁹ In het tienkoppige bestuur hadden zakenlieden en natuurhistorici als Van Tienhoven en Thijsse zitting, maar ook cultuurbeschermers, juristen en bestuurders. Voorzitter werd bijvoorbeeld het ARP Tweede kamerlid Beumer.

In inhoudelijke opzicht was een van de nieuwe ontwikkelingen de toemende invloed van de planologie, in de commissie vertegenwoordigd door de rentenier Cleyndert. Het was vooral hij die erop aandrong dat het werkterrein zich niet meer zou beperken tot aankoop en beheer van terreinen. Mede door zijn toedoen sprak de commissie steeds meer over 'natuurterreinen in de ruime betekenis van het woord'¹⁰, als het om het formuleren van haar doelstelling ging. Zo kwam de CC in actie tegen verschillende vormen van 'landschapsontsiering', zoals de lintvormige bebouwing van dorpen.

Op verschillende momenten bleek echter dat er onder de natuurbeschermers ook weerstand bestond tegen een al te grote verbreding. Gedurende de eerste jaren van het bestaan van de CC werd er voor gewaakt dat er niet te 'politiek' geachte organisaties lid werden, zoals de met de vakbeweging gelieerde Natuurvrienden.

Interne verdeeldheid over de koers kwam voor het eerst naar voren toen Cleyndert voorstelde een prioriteitenlijst van te beschermen natuurgebieden te maken, teneinde de overheid en de tegenstanders, doorgaans de landbouworganisaties, beter tegenspel te kunnen geven. Ondanks het verzet bij sommige bestuursleden bracht de CC in 1939 het urgentieplan uit onder de titel 'Het voornaamste Natuurschoon in Nederland', waarin een lijst van 700 terreinen is opgenomen.¹¹ Uit dit rapport komt naar voren hoe de verbreiding vorm had gekregen. Niet alleen de tot dan toe als 'echte natuurgebieden' beschouwde terreinen waren geselecteerd, zoals moeras, heide, bossen en landgoederen, maar ook recreatieplassen in Friesland en borgen in Groningen. Hierbij werd het oude begrip 'natuurschoon' gebruikt om alle gebieden mee te omvatten. Het kreeg zo een ruimere betekenis dan in eerdere decennia toen er meestal 'mooi bos' mee werd bedoeld. Met natuurschoon doelde men nu op recreatief, 'wetenschappelijk' of natuurhistorisch belangrijke gebieden.

In de argumentatie van het rapport komen duidelijk de verschillende oriëntaties van de bij de CC aangesloten organisaties naar voren, zoals van Natuurmonumenten, de Bond Heemschut, het NIVS, de ANWB en de wetenschappelijke verenigingen. De argumenten kregen een zekere gelijkwaardigheid in waardering en uitingsvorm. Uit de eerste en tweede keuzelijst die op grond van de groslijst van 700 terreinen waren gemaakt blijkt echter dat wetenschappelijk unieke terreinen de prioriteit verdienden.

Tegelijk werd een nieuw territorium voor natuurbescherming opgelegd. De urgentielijsten uit het rapport sloten door de ruimtelijke omschrijving van de gebieden niet alleen goed aan bij de bestaande natuurbeschermingspraktijk (aankoop van gebieden), maar openden tegelijk de mogelijkheid om een rol te spelen bij het beleid van uitbreidingsplannen en streekplannen. Natuurbescherming werd aangevuld met een nieuw werkveld op het raakvlak van natuurbescherming en planologie.

Deze verandering van activiteiten is niet los te zien van de gegroeide behoefte om van de vrije natuur te genieten. Het is een uiting van de nieuwe rechtvaardiging die de natuurbescherming zocht en vond: het recreatiebelang als aanvulling op het 'wetenschappelijk belang'. Het rapport paste goed bij de eisen van de ruimtelijke ordening doordat een articulatie van natuur plaatsvond in termen die maatschappelijk onderhandelbaar waren. Dit was vooral van belang in het conflict met landbouworganisaties. Als de voornaamste concurrenten om de grond zorgden zij er op voorhand voor dat de claims niet te groot waren. Natuurbeschermers gingen strategischer denken. Ze wilden zich niet beperken tot het reageren op acute bedreigingen, maar konden nu beargumenteerd aangeven welke gebieden hoe dan ook beschermd dienden te worden. Dit blijkt duidelijk uit het

bestaan van een groslijst van te beschermen gebieden in het rapport, en daaruit weer een eerste en een tweede keuze prioriteitenlijst.

Het rapport was ook succesvol. De informele en formele contacten met de overheid, vooral met de nieuw ontstane planologische diensten en de afdeling natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, zorgden ervoor dat de wensen van de CC al snel tot overheidsbeleid werden gemaakt. De eerste keuze lijst uit het rapport van 1939 was vrijwel identiek aan het overzicht van te beschermen natuurterreinen uit het Nationale plan van 1942.¹²

De weerstand tegen verbreding van natuurbescherming trad nog scherper aan het licht bij de discussie over de cultuurlandschappen. Toen in 1941 de voorzitter van de CC, Van Tienhoven, het voorstel deed de naam van de CC te wijzigen in *Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming* bleek dat sommige bestuursleden hier moeite mee hadden. Veel sterker kwam dit naar voren toen enige jaren later Cleyndert het behoud van de zogenaamde cultuurlandschappen aankaarte¹³ en voorstelde om *een lijst van landschappen die van belang zijn voor recreatie en landschapschoon* te maken. Verscheidene CC-bestuursleden vreesden dat aandacht voor het landschap leidde tot een ondermijning van wat in hun ogen de eigenlijke taak was van de CC, namelijk het veilig stellen van natuurgebieden. Cleyndert benadrukte echter dat de cultuurlandschappen voor 80% het uiterlijk van de landelijke gebieden bepalen en daarmee mede de schoonheid van het land. Dit argument kreeg meer gewicht toen de ruilverkaveling door de afnemende intensiteit van de ontginningen het meest landschapsbepalende fenomeen leek te gaan worden. Hierdoor zou circa de helft van het cultuurlandschap cultuurtechnisch worden aangepakt. De commissie besloot al met al een urgentielijst te maken, waarmee de in 1943 opgerichte Werkgroep Cultuurlandschappen (WCL) werd belast. In 1947 was er uiteindelijk de *Urgentielijst van landschappen die zoveel mogelijk bewaard moeten blijven*, die 63 gebieden omvatte, verspreid over een aantal landschapstypen als esdorplandschappen en Hollandse polderlandschappen.¹⁴

Ondanks de toegenomen belangstelling voor 'landschap' bleef het verschil tussen de verschillende benaderingen binnen de CC bestaan. In de eerste jaren na de oorlog zou wat dit punt betreft van twee vleugels in de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging gesproken kunnen worden. Aan de ene kant stond de *biologische benadering* van de natuur, verbonden met de aankoop van reservaten en het doel om dieren en planten te behouden. Volgens deze stroming mocht de mens niet een sterk stempel op natuurgebied hebben gezet. In concreto ging het hen om moerassen, veengebiede-

den en een deel van de bossen, en na verloop van tijd ook om de heide. De articulatie van het begrip natuur kwam niet alleen tot uiting in de op de lijst van 1939 volgende overzichten van natuur, maar ook in de terminologie. Men drukte zich steeds meer in biologische termen uit als levensgemeenschappen en biotoop. Organisatorisch opereerde deze vleugel naast de CC binnen Natuurmonumenten en de door Weevers voorgezeten zogenaamde Natuurwetenschappelijke Commissie van de Voorlopige Natuurbeschermingsraad, het belangrijkste adviescollege van de overheid.

Aan de andere kant was er de *landschappelijke benadering*, vormgegeven door onder meer de WCL. De door deze werkgroep gebruikte argumenten voor behoud van landschappen waren gebaseerd op recreatie, esthetiek en nieuw ontwikkelde kennis over landschapstypen. Een van de door deze stroming gebruikte termen was *natuurruimte* (een samentrekking van natuurschoon en open ruimte). Ook had men veel aandacht voor de aankleding van het landschap, de *landschapsverzorging*, en de *cultuurhistorische waarde* van gebieden. Voor de *landschapsbescherming* dacht men aan bepaalde karakteristieke gebieden, maar voor de landschapsverzorging kwamen grote delen van Nederland in aanmerking. Binnen de CC en de WCL waren het naast Cleynert bijvoorbeeld de landschapsconsulent bij Staatsbosbeheer Benthem, de landschapsarchitect Bijhouwer en de latere lector landschapkunde Rijsing die vorm gaven aan deze landschappelijke benadering. Zij sloegen daarmee een brug tussen stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en natuurbeschermers. De activiteiten die werden ondernomen breidden zich uit. Zo nam de bemoeienis van natuurbeschermers toe met inspraakprocedures en met het werk van de provinciale planologische diensten. Ook werd bij ruilverkavelingen en bij de inrichting van de nieuwe polders voorgesteld *landschapsplannen* te maken. Planning was hiermee nog nadrukkelijker als activiteit binnen het gezichtsveld van de natuurbeschermers gekomen en zelfs het creëren van mooie landschappen werd toegevoegd aan het domein der natuurbeschermers.

Het bestaan van beide vleugels betekende dat er een gelijktijdige articulatie van de begrippen natuur en landschap kon plaatsvinden. Met het begrip *landschap* kon een intern conflict opgelost worden. De biologenvleugel van de natuurbeschermingsbeweging kon verzoend worden met de meer rekkelijke vleugels, zoals de recreatie-deskundigen en de landschapsarchitecten. Tegelijk werd hiermee een extern conflict opgelost. Door een onderscheid te maken tussen aan de ene kant landschap, zonder natuur, en aan de andere kant strikte natuur, kon de landbouwontwikkeling in het landschap geaccepteerd worden in de hoop de natuur in strikte zin veilig te stellen. De verhouding met de landbouw maakte een prioritering namelijk noodzake-

lijk. De expansie van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog dwong de natuurbeschermers aan te geven wat aan natuur en landschap behouden moet worden. Landbouwvertegenwoordigers vroegen steeds hardnekkiger om precieze lijsten van te beschermen gebieden en om een nauwkeurige argumentatie. In de overlegcommissie waarin beide groepen inmiddels zitting hadden genomen, de Commissie Overleg Landbouw Natuur (COLN) kwamen beide partijen overeen dat bij 'onvervangbare natuur', waarbij 'wetenschappelijke belangen' in het geding waren, de landbouw moest wijken. Bij minder zwaarwegende wetenschappelijke belangen en bij recreatief aantrekkelijke gebieden moest een afweging plaats vinden. En ging het om bestaande cultuurlandschappen waarvan de schoonheid en het karakter van het gebied werden aangetast, dan mocht de rationalisatie niet worden tegengehouden.¹⁵ Zoals PvdA-kamerlid Van der Goes van Naters, die decennia lang de voorzitter van de CC was, het zei: 'in onze dynamische maatschappij moet de moderne natuurbeschermer dynamisch zijn'.¹⁶ Om te vervolgen: 'De ruilverkavelingen kan en mag men niet tegengaan'.

Samenvattend heeft zich bij de natuurbeschermers in de jaren dertig en veertig een nieuwe benadering ontwikkeld. Deze verschilde van de oude strategie van aankoop door de aanvulling met planologische veilig stelling en landschapsverzorging. Daarmee kwam er aandacht voor veel meer typen natuur. De praktijk van 'landgoed-natuur' werd overvleugeld door de nieuwe klassiek-agrarische praktijk van 'half-natuur'. Toch was er ook een gemeenschappelijk element omdat in beide strategieën de nadruk lag op de bescherming van *gebieden*.

In de jaren vijftig en zestig zette bovengenoemde tendens door. De natuurbeschermingsbeweging slaagde erin haar positie steeds meer te versterken. Bestuurders van de CC namen deel in overheidsinstanties op het gebied van planologie, natuurbescherming en recreatie, en andersom namen vertegenwoordigers van de ANWB en overheidsdiensten deel aan de CC.

Deze sterkere positie en de oriëntatie op de overheid leidde tot een preciezere aanduiding van wat 'natuur' is. Met name door het werk van Westhoff kreeg de CC een steeds verfijnder idee van *wat functies van natuurterreinen kunnen zijn, en wat belangrijke van niet-belangrijke natuur onderscheidt*. Aan de esthetische, wetenschappelijke en recreatieve functies werden nu onder andere een regulatiefunctie (het voorkomen van ziekten en plagen), een economische functie (wild, hout, medicijnen, et cetera) en een landbouwkundige functie (genetisch reservoir) toegevoegd.¹⁷ Zo kon het maatschappelijk belang van de natuurbeschermingsbeweging beter

duidelijk gemaakt worden, en kon gemakkelijker een beroep worden gedaan op de groeiende overheidssubsidies.

Wat het 'landschap' betreft benadrukten natuurbeschermers steeds meer de grote betekenis van de oude cultuurlandschappen voor de toegenomen recreatiebehoefte. Van deze gebieden werd nu ook de ecologische betekenis onderkend. Daarmee doelde men op de stabilisering van natuurlijke processen, binnen en buiten deze gebieden. Ook was er meer aandacht voor zogenaamde 'natuurwaarden' in het landschap. Dat betekende dat men landschappen meer als natuur ging zien en dat men oog had voor kleine 'natuurelementen' in het landschap. Het grote belang van landschappen voor de natuurbeschermers bleek uit de in 1969 door de CC ingestelde Werkgroep Landelijke Gebieden (WLG).

In landschapsverzorging als middel om de nadelige effecten van ruilverkavelingen te compenseren, kreeg men steeds minder vertrouwen. Zelfs iemand als de jurist Gorter die als secretaris van de CC jarenlang landschapsverzorging en ruilverkavelingen had verdedigd, gaf duidelijk te kennen dat deze methode een lapmiddel was gebleken. Mede door het toegenomen zelfvertrouwen van de natuurbeschermers bekoelde de verhouding tussen hen en de landbouwinstanties. In tegenstelling tot de periode na de oorlog namen de landbouwvertegenwoordigers geen zitting meer in het bestuur van de CC. De COLN was ook al lang opgeheven. Daarbij kwam dat CC-secretaris en prominent PvdA-lid De Wit goed op de hoogte was van de EG-politiek om gronden uit cultuur te nemen, en hierop zeer strategisch reageerde. De natuurbeschermers waren uitermate geïnteresseerd in deze gronden en lieten de landbouworganisaties op een voor de CC ongewoon harde toon merken dat ze voor de CC-wensen moesten wijken.¹⁸ Waren de aanspraken van de CC rond de Tweede Wereldoorlog ongeveer 1-2% van het Nederlandse oppervlakte (circa 50.000 ha), in 1969 waren deze toegenomen tot ongeveer 15%. Een goede illustratie hiervan is de door de CC gemaakte kaart *Het landschap van morgen*.¹⁹ Deze kaart laat ook zien dat in deze nieuwe politieke situatie de grenzen tussen natuur en landschap en tussen natuurlijke, half-natuurlijke en culturele landschappen vervaagden. Landschap omvatte in het spraakgebruik vaak natuur(elementen) terwijl onder natuur ook esthetische, geomorfologische en cultuurhistorische aspecten werden begrepen. Deze verschuiving komt treffend tot uiting in een rapport van het met natuurbescherming belaste Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.²⁰ Hierin werd niet alleen een nauwkeuriger variant van de kaart 'Het landschap van morgen' afgedrukt maar werd de term natuurwaarden van toepassing verklaard op zowel de 'echte' natuurgebieden als op delen van de cultuurlandschappen. Tot cultuurwaar-

den rekende het ministerie vooral bouwwerken zoals molens, maar ook de terpenlandschappen.

Dat de panelen schoven maar niet geheel verdwenen bleek uit drie overheidsnota's uit de jaren zeventig.²¹ Men wilde naast Nationale Parken, grote natuurgebieden, Nationale Landschapsparken stichten, waar de nadruk lag op de recreatieve functie en landschapsschoon. Nog verder ging het plan om in het kader van het zogenaamde Relatie-notabeleid op 200.000 ha. landbouwgrond te starten met een vorm van natuurbeheer die tegen betaling door boeren zou moeten worden uitgevoerd.

Van natuurbescherming naar milieu en maatschappij

In de jaren zeventig was naast de genoemde ontwikkelingen in de landbouw en de overheidspolitiek de opkomst van de milieubeweging van grote invloed op de koers de natuurbeschermingsbeweging.²² Al in de jaren zestig, toen langzaam de effecten zichtbaar werden van de (petro-chemische) industrie, beseftte men binnen de CC steeds meer dat de gebiedsgerichte benadering te kort schoot. Veel ongerustheid was er bijvoorbeeld over de periodieke massaslachtingen onder vogels door olielozingen en het gebruik van landbouwbestrijdingsmiddelen. Pas toen in de jaren zestig ook een sociaal probleem ontstond, het gebrek aan aansluiting bij de wassende milieubeweging, ontstond er systematisch aandacht voor deze kwesties. Een deel van de nieuwe leden van de natuurbeschermingsorganisaties drong namelijk aan op een meer milieugerichte aanpak. De roep om samenwerking leidde uiteindelijk tot de oprichting van de *Stichting Natuur en Milieu* in 1972, waarin de CC opging, samen met enkele andere organisaties, waaronder de bijna 65 jaar oude Vereniging tegen Water-, Bodem-, en Luchtverontreiniging (VWBL).

Deze overgang verliep niet zonder problemen. Natuur- en milieubeschermers hadden tot dan toe zeer verschillende activiteiten, centrale problemen en disciplinaire achtergronden. De VWBL had niet voor niets zo lang vrijwel los van de natuurbeschermingsorganisaties gefunctioneerd. Een nieuwe vereniging als Milieudefensie verkoos apart van de bestaande organisaties te opereren omdat zij een radicalere koers voorstond. Ook Natuurmonumenten die wel deelnam in de stichting Natuur en Milieu bleef een zelfstandige organisatie.

De consequentie van de voorzichtige samenwerking tussen de oude natuur- en de nieuwe milieuorganisaties was desondanks goed zichtbaar. Zo werd het thema milieuverontreiniging toegevoegd aan het werkveld van de natuurbeschermers. De doelstelling van de Stichting Natuur en Milieu

werd: 'de bescherming en het beheer van natuur, landschap en milieu, alles in de ruimste zin'.²³ Verder kwamen nieuwe thema's aan de orde, zoals energie- en afvalproblemen. Tenslotte werden de problemen gekoppeld aan maatschappelijke idealen als democratisering en kleinschaligheid. Sowieso werden de maatschappelijke achtergronden van de ontwikkelingen, zoals die in de energie- of de landbouwsector meer in de analyse betrokken. De omzetting van de 'oude' in de 'nieuwe' natuurbeschermingsbeweging, onder meer geconcretiseerd in de overgang van de CC naar de Stichting Natuur en Milieu, verliep parallel aan de entree van nieuwe deskundigheden en maatschappelijke oriëntaties. Deskundigen op het vlak van toxicologie, economie en chemie traden toe, en daarnaast maatschappijkritische en radicale jongeren. Verder koos de beweging voor andere sociale relaties, zoals met de vredesbeweging, en was haar politieke oriëntatie globaal gesproken linkser, radicaler en democratischer.

In deze nieuwe omstandigheden werden de begrippen natuur en milieu beide getransformeerd. Bij natuur werd nadrukkelijker gesproken over ethische functies (de integriteit van levende wezens), het garanderen van het menselijk voortbestaan en het aloude idee van het bewaren van het biologisch evenwicht. De natuuropvatting was dus andermaal ruimer geworden. Het oude begrip 'milieu' dat al decennia werd gebruikt werd om de levensomstandigheden van planten en dieren aan te duiden, omvatte nu ook de levensomstandigheden van mensen. Bovendien werd het gebruikt voor de conceptualisering van de relatie tussen planten, dieren en natuurterreinen aan de ene kant en menselijke activiteiten zoals de dreiging vanuit de landbouw- en industriegebieden aan de andere kant. Hierdoor gingen natuurbeschermers bijvoorbeeld aan de gehele landbouw milieu-eisen stellen.

Radicale integratie als natuurbeheersconcept

In de loop van de jaren zeventig werd een nieuwe benadering van natuurbescherming ontwikkeld, die een alternatief moest vormen voor de toen dominante aanpak van de landelijke gebieden. Deze nieuwe benadering werd naar voren geschoven door kritische wetenschappers en studenten, onder wie biologen en landbouwwetenschappers, veelal uit de democratiseringsbeweging.²⁴ De kritische biologen hadden niet alleen meer oog voor de milieuproblematiek, maar richtten zich, samen met sommige landbouwwetenschappers, op een sociaal aspect van natuurbescherming. De marginalisering van boerenbedrijven door het landbouwbeleid werd namelijk soms versterkt door het Relatienotabeleid, wat door hen als onjuist werd gezien. Bovendien stelden zij de gangbare opvattingen over natuur ter discussie. Zij wezen de natuur die samenhangt met een normale agrarische bedrijfsvoering, de zogenaamde functionele natuur, niet op voorhand af. Zij propa-

geerden een geïntegreerde landbouw, die rendabel is, goede werkomstandigheden kent en verenigbaar is met een verantwoord natuur- en milieu-beheer. Grotere aandacht voor de bedrijfsvoering was voor hen dan ook een logische stap.

Het conflict tussen de kritische en de 'klassieke' natuurbeschermers wordt goed geïllustreerd met de discussies rondom het weidevogelbeheer. Opvallend hier is dat het weer vogels zijn die het middelpunt van de belangstelling vormen. Waar de kritische natuurbeschermers principieel wilden samenwerken met boeren, achtten de klassieke natuurbeschermers dat niet zinvol. Voor de activiteiten van de critici betekende dit dat gezocht werd naar manieren om moderne landbouw samen te laten gaan met weidevogelbeheer. Zij gebruikten bijvoorbeeld nestbeschermers om weidevogels te redden. Volgens het gangbare natuurbeheer dienden landbouw en weidevogelreservaten geografisch juist gescheiden te zijn. De kritische groepen ontwikkelden het concept *agrarisch natuurbeheer*, waartoe hun vorm van weidevogelbeheer en bepaalde typen van natuurvriendelijk slootbeheer gerekend worden. Een andere pijler van hun werk is het ontwikkelen van zuiniger methoden van mestgebruik en alternatieve energiebronnen.²⁵ Een belangrijke positie in deze stroming werd ingenomen door Van der Weijden, een van de voormalige kritische biologen. Hij richtte het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) op, samen met andere natuurbeschermers en kritische landbouwers.

Er is dus een nieuwe vorm van natuurbeheer ontstaan. Deze functioneerde vooral naast de gangbare aanpak, al werden sommige aspecten zoals het streven naar een milieuvriendelijke landbouw door de grote natuurbeschermingsorganisaties wel ondersteund.

Verdere differentiatie in de jaren tachtig en negentig

Het resultaat van al deze ontwikkelingen was dat de maatschappelijke betekenis van de natuurbeschermingsbeweging toenam. Het territorium werd groter en veelzijdiger. Steeds grotere delen van Nederland kregen de aandacht van de natuurbeschermers. In de jaren tachtig en negentig gingen nog meer groepen zich met natuur bezig houden en werden er bijvoorbeeld in vele steden stadsecologie-platforms opgericht waarin ecologen, milieukundigen, stedenbouwkundigen en anderen samenwerkten.²⁶ Tegelijkertijd ontstonden op het platteland zogenaamde milieu-coöperaties waarin boeren probeerden een natuur- en milieuvriendelijke bedrijfsvoering vorm te geven.²⁷

Parallel aan deze ontwikkeling ontstond er echter bij sommige natuurbeschermers de neiging natuur te gaan herdefiniëren. Zij plaatsten daartoe het oude ideaal van ongerepte natuur weer prominent op de agenda. Nieuw in de plannen van deze natuurbeschermers was om deze ongerepte natuur te scheppen, naar het model van de oorspronkelijke natuur die er in Nederland was zonder dat de mens zijn stempel op de natuur had gezet. *Natuurontwikkeling* is de naam van deze benadering. In deze natuur zouden complete ecosystemen moeten ontstaan, waarin in Nederland uitgestorven soorten als de wolf en de lynx thuis zouden horen. Het tot dan toe in Nederland nauwelijks actieve Wereld Natuurfonds (WNF) heeft op dit punt veel initiatieven genomen, vooral voor de uiterwaarden langs de grote rivieren.²⁸ Hoewel biologen een grote rol speelden in deze stroming, zijn er succesvolle coalities gesloten met landschapsarchitecten en organisaties als de ANWB. Ook de overheid speelt een sturende rol bij de vormgeving van natuurontwikkelingsprojecten. Opvallender is echter dat naar geheel nieuwe bondgenoten wordt gezocht, zoals grond- en kleiwinners.

Het is nog te vroeg om deze ontwikkeling goed te kunnen beoordelen. Wel lijkt het erop dat na de landgoed-natuur van de vooroorlogse periode en de half-natuur van na de oorlog weer een nieuw type natuur dominant gaat worden. De beste benaming hiervoor is misschien de *burgerlijke natuur*. Na de adel en de boeren, zijn het nu vooral de stedelingen die in hun rol als recreant en bewoner vorm geven aan de natuur. Net als bij de Engelse landschapsparken destijds mag de bedwongen wilde natuur de tuin in, met dat verschil dat heel Nederland nu een tuin is geworden.

De natuurbeschermingsbeweging als dynamische en stabiele eenheid

De aanpak van de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging is dus verscheidene malen sterk veranderd. Grosso modo kreeg natuurbescherming een steeds ruimere betekenis en werden de termen landschap en milieu aan het vocabulaire toegevoegd. Deze inhoudelijke verandering kan echter niet los gezien worden van het soort activiteiten, de organisatievorm en de deelnemers van de beweging. In tabel 1 staat de ontwikkeling nog eens schematisch samengevat.

De veranderingen werden mogelijk gemaakt door de toestroom van nieuwe groepen tot de beweging. In het bijzonder speelden bepaalde intellectuelen een grote rol.

Tot aan het ontstaan van de CC gaven verscheidene toen reeds belangrijke natuurbeschermers als Thijsse, Van Tienhoven en Weevers vorm aan de praktijk van de natuurbeschermingsbeweging. Cleyndert, een van de

Tabel 1 Kenmerken van de natuurbeschermingsorganisaties in de periode 1905-1995

Aspecten:	ideeel	activiteiten	organisatie
periode:			
1905-1930	natuurschoon (in strikte zin)	aankoop	Natuurmonumenten
1931-1970			
1931-1940	natuurschoon (in brede zin)	aankoop adviezen	Natuurmonumenten Contact Commissie
1941-1952	natuur (in strikte zin) landschap	aankoop planologie landschapszorg landschapsplan	Natuurmonumenten Contact Commissie WCL/COLN
1953-1970	natuur (in brede zin) landschap	aankoop planologie landschapspark beheersgebied	Natuurmonumenten Contact Commissie WLG
1971-1982	natuur (in brede zin) landschap milieu	aankoop planologie beheersgebied projecten met boeren eisen landbouw	Natuurmonumenten Contact Commissie Natuur en Milieu CLM
1982-1995	natuur (in brede en smalle zin) landschap milieu	aankoop planologie beheersgebied projecten met boeren eisen landbouw scheppen natuur stadsecologieprojecten	Natuurmonumenten Natuur en milieu CLM WNF

nieuwkomers bij de komst van de CC, gaf de eerste aanzet tot verandering. Toen na 1940 anderen hun intrede deden, onder wie Benthem, Van der Goes van Naters, Gorter en Westhoff, werd de vernieuwing nader vorm gegeven, gesteund door andere planologen, plantensociologen, juristen en landschapsdeskundigen. Deze nieuwe intellectuelen gaven op een veel intensievere wijze vorm aan de onderhandelingen met de buitenwereld dan in eerdere fasen van de natuurbeschermingsbeweging, vooral met de overheid en met de tegenstander, de landbouw. Bovendien ontwikkelden ze nieuwe activiteiten, zoals het landschapsplan voor de gebieden buiten de reservaten en voor de reservaten zelf de natuurtechniek. In drie opzichten verschilden ze dus van de oudere natuurbeschermers. Ze brachten nieuwe,

deels academische kennis in, afkomstig uit verschillende disciplines, hun oriëntatie was meer op de buitenwereld gericht, en ze ontwikkelden nieuwe kennis.

De inhoudelijke inbreng was in twee opzichten van belang. De botanici Weevers en Westhoff legden sterk de nadruk op het belang van wetenschap en specifiek, van de plantensociologie. Door dit laatste kwam een zwaar accent op planten te liggen. Het denken in termen van plantengemeenschappen legde de nadruk per definitie op bepaalde gebieden, de natuurgebieden, inclusief de half-natuurlijke terreinen. Verder, en dat lijkt uniek aan de CC, werd de veldbiologische kennis gecombineerd met elementen van planologische en juridische kennis. Degenen die zich van jurist tot bioloog of van bioloog tot bestuurder ontwikkelden, Van Tienhoven, Van der Goes van Naters, De Wit en Gorter, speelden in inhoudelijk en strategisch opzicht een dominante rol. Zij legden een verband tussen wat er beschermd moest worden en de manier waarop. Er werd dus kennis gecombineerd en daaruit ontstond nieuwe kennis. Ook nieuwe, hybride concepten als landschapsplan kwamen hieruit voort.

De intellectuelen die rond 1970 actief werden, opereerden binnen een context die in veel opzichten nogal afweek van de situatie van veertig jaar daarvoor. Nu was er bijvoorbeeld een sterke differentiatie in bewegingen. De jonge intellectuelen van de universiteiten uit de jaren zeventig hadden een sterk activistische inslag. Bovendien brachten zij economische, toxicologische en andere nieuwe kennis in.

Binnen de landbouw-natuur problematiek zetten ze een nieuwe praktijk op. Ze integreerden daarbij biologische, economische en sociologische kennis met een emancipatorisch ideaal en een eigen set van activiteiten. Zij legden de manco's van oude praktijk bloot, net zoals Westhoff en Cleyn-dert veertig jaar eerder wezen op de beperkingen van Weevers' aanpak. De gebiedsgerichte en plantensociologisch gefundeerde benadering liet huns inziens te veel buiten beschouwing en ze bepleitten het gebruik en de ontwikkeling van andere ecologische en niet-ecologische kennis. Een goed voorbeeld van deze intellectuelen is Van der Weijden. Hij was criticus, werkte samen met boeren en heeft een eigen praktijk van agrarisch natuur- en milieubeheer opgezet.

Toch was er bij alle veranderingen nooit sprake van een radicale koerswijziging, maar van, zij het belangrijke, aanvullingen. De natuurbeschermingsbeweging kon als eenheid blijven functioneren omdat verschillende aspecten van haar praktijk niet veranderden. Zo lag gedurende de gehele periode de nadruk op een beperkte categorie natuur die bestond uit 'weten-

schappelijk interessante' terreinen, die werden gewaardeerd vanwege de rijkdom aan hogere planten of vogels. Het, eveneens continue, abstracte ideaal van de ongerepte natuur is hier het best vormgegeven. Deze categorie natuur is geconcentreerd in natuurreservaten, die de natuurbeschermers waar mogelijk zelf in bezit hadden. Naast deze verankering in praktische activiteiten en een hoeveelheid grond, zijn de idealen ook sociaal vastgelegd, in een eeuw oude organisatie.

De periodieke verbreding van de belangstelling van de natuurbeschermingsbeweging stuitte mede door deze continuïteit op grenzen. De praktijk kon niet naar believen worden uitgebreid, omdat anders de identiteit van de natuurbeschermingsbeweging in gevaar kwam, zowel naar het oordeel van de natuurbeschermers als naar het oordeel van de buitenwacht. In welke mate de CC zich moest bemoeien met de vormgeving van het landschap bleef omstreden. Dit begrip landschap werd weliswaar nader gearticuleerd in de loop van de tijd - in landschapstypen - en kende eigen activiteiten als landschapsplannen en landschapszorg maar het belang varieerde. Ook omstreeks 1970 toen een maatschappijgerichte en milieu-activistische koers werd voorgesteld en aangedrongen op samenwerking met boeren, bleek dat de hiermee verbonden concepten te radicaal waren.

De geschiedenis van de natuurbeschermingsbeweging, en de CC in het bijzonder, laat zien hoe de door haar vormgegeven traditie haar maatschappelijke betekenis vergroot. De natuurbeschermingsbeweging heeft een duidelijke eigen en herkenbare set van visies, probleemstellingen en thema's ontwikkeld en ervoor gezorgd dat deze samen als maatschappelijk thema zijn erkend. Een zekere flexibiliteit en pluriformiteit is mogelijk, maar niet onbeperkt.

Deze in organisaties en activiteiten verankerde identiteit heeft onmiskenbaar voordelen, maar ook nadelen. Immers, bepaalde groepen vallen buiten de boot, en wat interessanter is, meer buiten de boot dan misschien nodig is. Afgezien van enkele korte perioden, het eind van de vorige eeuw, de periode na de Tweede Wereldoorlog en de jaren tachtig, is de relatie tot de landbouwers en hun organisaties slecht geweest. Ook ten opzichte van andere groepen, zoals recreatie-organisaties, jagers of dierenbeschermingsorganisaties waren de verhoudingen niet altijd hartelijk. Groepen daarentegen die al lang een grote rol speelden binnen de beweging, zoals biologen, drukten een betrekkelijk zwaar stempel op de koers van de beweging. In deze zin heeft de traditie dus nadelen. Het vaststellen van een nieuwe koers en het vestigen van nieuwe sociale verhoudingen zijn aan beperkingen onderhevig.

Noten

1. De verhouding tussen de natuurbeschermers en de landbouworganisaties is uitvoerig onderzocht door Jos Dekker en Henny van der Windt, vooral de periode tussen 1940 en 1980. Een deel van dit artikel is gebaseerd op deze gezamenlijke studie. Eerdere publikaties hierover zijn verschenen van Dekker (1993) en Van der Windt (1995).

2. Zie voor de vroege geschiedenis van de natuurbescherming Gorter (1986) en Van der Windt (1995).

3. Voor de citaten zie Thijsse (1915) 221 en 222.

4. Statuten Natuurmonumenten. Archief Natuurmonumenten.

5. De positieve belangstelling voor genoemde organismen is echter veel dieper geworteld in de samenleving. In tegenstelling tot andere organismen (zoals insecten) waren (bloem)planten en vogels vrijwel altijd aangenaam om mee in aanraking te komen, vanwege hun prettige reuk, kleur, geluid of smaak, en waren ze vrijwel nooit lastig, als bijvoorbeeld voedselconcurrent of ziekteverwekker.

6. Het hier gebruikte begrip praktijk heeft verwantschap met bijvoorbeeld de medische praktijk. Bij de hier gegeven analyse zal de theorie over sociale bewegingen van Eyerman en Jamison (1991) als inspiratiebron fungeren. Zij beschouwen de ontwikkeling van sociale bewegingen als een proces van kennisproductie, als een *cognitieve praktijk*, zijnde het geheel van concepten, probleemstellingen, onderwerpen en ideeën dat een bepaalde sociale beweging genereert en dat kenmerkend is voor die beweging. Met deze cognitieve praktijk krijgt de maatschappelijke betekenis van sociale bewegingen vorm. Volgens hen is vooral de interactie met de tegenstander van groot belang voor de identiteitsontwikkeling van de sociale beweging. Volgens deze

auteurs zij er drie dimensies van de cognitieve praktijk, die samenhangen maar wel afzonderlijk empirisch onderzoekbaar zijn: de *ideologische of cosmologische*, de *technologische* en de *organisatorische* dimensie. De milieubeweging, zo laten Eyerman en Jamison zien, integreerde deze drie dimensies - utopie, technologie en organisatie - in een levendige cognitieve praktijk en juist dat maakte deze tot een duidelijk te identificeren en relevante sociale beweging. Hier lijkt deze benadering op de manier waarop MacIntyre zijn praktijk-begrip definieert: een samenhangende, complexe, sociaal vastgelegde vorm van gezamenlijke menselijke activiteiten waardoor bepaalde doelen worden bereikt (MacIntyre 1981, 175). Volgens Eyerman en Jamison is bij de ontwikkeling van de cognitieve praktijk van sociale bewegingen een speciale rol weggelegd voor zogenaamde bewegingsintellectuelen: *die personen die door hun activiteiten de cognitieve identiteit van de beweging articuleren*. Zij geven tegelijk vorm aan hun maatschappelijke rol en aan de beweging waarin ze actief zijn, zoals bijvoorbeeld de socialistische intellectuelen van rond de eeuwwisseling dat deden. Dergelijke intellectuelen kunnen beter dan wie ook academische met andere kennis verbinden en nieuwe kennis genereren. Zij en sociale bewegingen zijn in deze optiek onlosmakelijk met elkaar verbonden.

In dit artikel wordt het begrip cognitieve praktijk op een losse, impliciete en iets andere betekenis gebruikt: een stelsel van drie samenhangende elementen: ideeën, activiteiten en sociale relaties.

7. Zie voor een overzicht van het beheer van de terreinen van natuurterreinen en het debat hierover Van der Windt (1995). De bijdragen van de discussianten zelf zijn gerangschikt in de publikatie

Keuze en beheer van Natuurmonumenten (1953).

8. Zie voor deze discussie Van der Windt (1995), en speciaal voor de discussie over de cultuurlandschappen en het overleg met de landbouw Dekker (1993).

9. Brief van Weevers aan ANWB, 4-3-1932. Archief CC.

10. Notulen bestuursvergadering CC, 18-10-1938. Archief CC.

11. Dit rapport Brouwer e.a. (1939) is in zeer geringe oplage verspreid.

12. In 1942 publiceert de Rijksdienst voor het Nationale Plan 'De voorlopige lijst van natuurreservaten welke in de eerste plaats voor bescherming in aanmerking komen'. Staatscourant 22 juli 1942, nr. 144.

13. Cleyndert heeft zijn gedachten op verschillende momenten voor stedenbouwers en natuurbeschermers uiteengezet, onder meer in Cleyndert (1925) en Cleyndert (1941).

14. De lijst en de bijbehorende kaart zijn aanwezig in het archief van de CC. Voor een uitvoerige beschrijving zie Dekker (1993) en Van der Windt (1995).

15. Deze afspraken zijn vastgelegd in een aantal door de Contact Commissie en de Stichting voor de Landbouw onderschreven stellingen. Zie hiervoor en de visie van de natuurbeschermers hierop Gorter (1949).

16. Zie Van Goes van Naters (1950) 3.

17. Westhoff heeft zijn opvattingen op verscheidene plaatsen uiteengezet, onder meer in Westhoff (1955).

18. De Wit schreef talloze artikelen over de landbouw. Zie onder meer De Wit (1959) en De Wit (1964).

19. Deze kaart is opgenomen in het rapport Landbouw en landschap van morgen (1970).

20. Zie Ministerie van CRM (1979).

21. Deze 'groene' nota's handelen respectievelijk over nationale parken (Ministerie van CRM 1975a), nationale landschapsparken (Ministerie van CRM 1975b) en over de relatie landbouw-natuur (Ministerie van L&V, CRM & VRO 1975).

22. Zie onder meer Tellegen (1979), Cramer (1989), Duyvendak e.a. (1992). Voor de relatie tussen natuurbeschermers en milieubeschermers zie ook Van der Windt (1995).

23. Zie Natuur en Milieu 1977-1978 (1979) 112.

24. Zie voor samenvattingen van de actieve stromingen in deze periode Marquetalia (1980) en Ekologie (1982).

25. Zie onder meer CLM (1994).

26. Zie onder meer een van de voorlopers van deze stroming, de publikatie van de Commissie Natuur in de stedelijke omgeving (1985).

27. Zie onder meer Hees e.a. (1994).

28. Zie onder meer Helmer e.a. (1992).

Archivalia

Archief Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, Gemeente Archief Amsterdam.

Archief Contact Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, Gemeente Archief Amsterdam.

Literatuur

- Brouwer, G.A., H. Cleyndert Azn., W.G. v.d. Kloot, Jac. P. Thijssse & Th. Weevers, *Het voornaamste Natuurschoon in Nederland*. Contact Commissie inzake Natuurbescherming, 1939.
- Cleyndert Azn, H., *Parken en de natuur in Nederland*. In: G.A. van Poelje (red.), *Gewestelijke plannen*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1925.
- Cleyndert Azn., H., *De bescherming en de opbouw van het Nederlandsche Landschap*. In: *Jaarboek der Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1936-1940*. Amsterdam: Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, 1941, 101-121.
- CLM (Centrum voor Landbouw en Milieu), *Jaarverslag 1993*, Utrecht: CLM, 1994.
- Cramer, J., *De groene golf*. Utrecht: Jan van Arkel, 1989.
- Dekker, J.N.M., *De ontdekking van het kultuurlandschap*. Utrecht: Vakgroep NW&S, Rijksuniversiteit Utrecht, 1993.
- Duyvendak, J.W., H.A. van der Heijden, R. Koopmans & L. Wijmans, *Tussen verbeelding en macht*. Amsterdam: SUA, 1992.
- Ekologie*, Themanummer Natuur en Landbouw, 3/4 (1982).
- Eyerman, R. & A. Jamison, *Social Movements*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Goes van Naters, M. van der, Ten Geleide. In: *Jaarverslag 1947-1949: Verslag van de werkzaamheden van de Contact Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming*. Amsterdam: Contact Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, 1950, 3-4.
- Gorter, H.P., *Natuurbescherming en landbouw*, *Natuur en landschap* 3/1 (1949), 2-7; 3/2 (1949), 333-341.
- Gorter, H.P., *Ruimte voor Natuur*. 's-Graveland: Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, 1986.
- Hees, E., H. Renting & S. de Rooij. *Naar lokale zelfregulering*. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1994.
- Helmer, W., G. Litjes, W. Overmars, H. Barneveld, A. Klink, H. Sterrenburg & B. Janssen (red.), *Levende Rivieren*. Zeist: Wereld Natuurfonds, 1992.
- Keuze en Beheer van Natuurmonumenten*. Amsterdam: KNNV/G.W. Breughel, 1953.
- Landbouw en Landschap van Morgen*. Amsterdam: Contact Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, 1970.
- Natuur en Milieu 1977-1978*. 's-Graveland: Stichting Natuur en Milieu, 1979.
- MacIntyre, A., *After Virtue, a study in moral theory*. University of Notre Dame Press, 1981.
- Marquetalia*, Themanummer Landbouw of natuur?, 2/2 (1980).
- Ministerie van CRM (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk), *Advies van de Interdepartementale Commissie nationale parken en nationale landschapsparken, deel I Nationale parken*. TK 1974-1975, 13283, 1-2, 1975a.
- Ministerie van CRM, *Advies van de Interdepartementale Commissie nationale parken en nationale landschapsparken, deel II Interim-advies Nationale Landschapsparken*, TK 1974-1975, 13284, 1-2, 1975b.
- Ministerie van CRM, *Natuurwaarden en Cultuurwaarden in het landelijk gebied*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1979.

- Ministerie van L&V (Landbouw en Visserij), Ministerie van CRM & Ministerie van VRO (Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening), *Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud*. TK 1974-1975, 13285, 1-2, 1975.
- Natuur, je buur*. Amersfoort: De Horstink, 1985.
- Tellegen, E., Oude en nieuwe milieuorganisaties. In: P. Ester (red.), *Sociale aspecten van het milieuvraagstuk*. Assen: Van Gorcum, 1979, 152-168.
- Thijssen, Jac.P., Onaantastbaarheid, *De Levende Natuur* 20/12 (1915), 221-226.
- Westhoff, V., *De betekenis van natuurgebieden voor wetenschap en praktijk*. Amsterdam: Contact Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, 1952.
- Windt, H.J. van der, *En dan, wat is natuur nog in dit land?* Meppel: Boom, 1995.
- Wit, R.J. de, Ruilverkaveling en natuurbescherming, *Natuur en Landschap* 13/2 (1959), 33-46.
- Wit, R.J. de, Schandaal in Twente, *Natuur en Landschap* 18/1 (1964), 165-175.
-